

*Ігнатоля А. А.,**викладач української мови та методики викладання української мови,
ВСП «Гуманітарно-педагогічний фаховий коледж»
Мукачівського державного університету**Данченко О. Б.,**викладач української мови та методики викладання української мови,
ВСП «Гуманітарно-педагогічний фаховий коледж»
Мукачівського державного університету**Шипович М. В.,**викладач української мови та літератури
ВСП «Гуманітарно-педагогічний фаховий коледж»
Мукачівського державного університету*

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕОРЕТИЧНИХ ЗАСАД УСКЛАДНЕННЯ ТА УСКЛАДНЮЮЧИХ КОМПОНЕНТІВ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ

Анотація. У статті проаналізовано особливості ускладнення простого речення. Зокрема, увага зосереджена на вставних, вставлених конструкціях та звертаннях. У синтаксичній теорії зазвичай ускладненим називають речення з однорідними членами, з відокремленими членами, вставними і вставленими конструкціями та звертаннями. Але в нашій статті, ми їх називаємо ускладнюючі компоненти. Одним із видів ускладнення традиційно вважаються вставні та вставлені конструкції (слова, словосполучення, речення) – особливі комунікативно-синтаксичні одиниці модальної сфери мовлення, які відображають думки, почуття мовця до висловленого. У сучасній мовознавчій науці особливу увагу приділяють дослідженню семантичної структури речення як одного зі важливих аспектів ускладнення синтаксичних одиниць, зокрема неелементарного простого речення. Просте у формально-синтаксичному плані речення може бути семантично складним, і ця складність не є наслідком простого кількісного подовження, а відображає семантичну місткість простого речення, його здатність висловлювати складну думку й за змістом наближатися до складного речення. Одним із здобутків сучасної синтаксичної теорії є розмежування аспектів вивчення синтаксичних одиниць, зокрема формально-синтаксичного, семантико-синтаксичного та комунікативного. У зв'язку з цим чітко розрізняють формально-синтаксичні та семантико-синтаксичні функції синтаксичних одиниць, а також синтаксичні зв'язки та семантико-синтаксичні відношення між ними. Вирізнення формально-синтаксичної та семантико-синтаксичної структур речення як окремих об'єктів вивчення зумовило виділення двох рядів мінімальних синтаксичних одиниць (членів речення) – формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних, що певною мірою позбавляє еkleктичних нашарувань, наявних у традиційній класифікації. Дослідження сукупності мінімальних синтаксичних одиниць як формального, такі і семантичного типу, закономірностей їх взаємодії стосується важливих проблем теоретичної граматики, оскільки вони виступають компонентами основної синтаксичної

одиниці та найбільшої одиниці в мовній системі – речення. До актуальних завдань синтаксичної теорії належить виділення елементарних одиниць (у формально-синтаксичному та семантико-синтаксичному планах) і дослідження закономірностей їх ускладнення

Актуальність нашого дослідження зумовлена потребою з'ясувати всі можливі способи семантичного ускладнення структури простого речення, яке й сьогодні залишається до кінця не розв'язаним та не до завершення дослідженим.

Ключові слова: ускладнення, вставні слова та вставлені конструкції, семантичний тип, синтезований підхід, підмет, присудок, звертання.

Постановка проблеми. Одним з актуальних питань сучасної лінгвістичної теорії української мови залишається питання семантичного ускладнення простого речення та ускладнюючі компоненти: вставні слова, вставлені конструкції, звороти різного типу, фразеологізми та звертання. Синтаксична категорія предикативності є основою для відправлення семантики самого речення до елементарно-простого або семантично-ускладненого. Найбільшою мірою ми розглядаємо речення як структурно-семантичну одиницю – інваріантну мовну систему, що характеризується комунікативною, змістовою й інтонаційною завершеністю, а найголовніше логічно-смісловими зв'язками, та логічною завершеністю.

Якщо розглядати речення як вияв мовленнєвого варіанта, то ми побачимо висловлення, конкретного мовленнєвого акту, і з цього випливає що це речення буде наповнюватися емоційно-смісловими зв'язками. Мовленнєва діяльність як акт окремого індивіда чи багатьох мовців, продукт певного колективу (етносу) виявляє свою сутність у породженні висловлювань, які сприймаються та розуміються та мовному рівні співрозмовником. Речення як синтаксична одиниця стосується потоку тексту. Текстуальне виділення у простому реченні ускладнення допомагає синтезувати знання про ускладнюючий компонент,

як смислорозрізнавальну одиницю між простим та складним реченням. Основними аспектами дослідження й опису речення дослідники-лінгвісти називають: логічний, структурний, семантичний і комунікативний. Саме у цих аспектах прототипів реченнєвий сегмент виявляє свої основні функції в процесах формування, вираження і повідомлення думки та звичайного ускладнення.

Одним із видів ускладнення простого речення традиційно вважаються вставні та вставлені конструкції (слова, словосполучення, речення) – особливі комунікативно-синтаксичні одиниці модальної сфери мовлення, які відображають думки, почуття мовця до висловленого існує значна кількість досліджень, що присвячені проблемі ускладненого речення. Вставні слова, словосполучення та речення можуть надавати певного модального відтінку простому реченню, а саме надавати значення, а не вступати в смислові зв'язки з реченням чи його частинами, які розчленовані у мовному потоці. У лінгвістичній літературі, проте й сьогодні серед мовознавців немає єдиної думки, щодо вирішення та роз'яснення зі цієї проблеми. У синтаксичній теорії зазвичай ускладненим називають речення з однорідними членами, з відокремленими членами, вставними і вставленими конструкціями та звертанням.

Речення ми визначаємо на рівні багатоаспектності синтаксичної одиниці, зокрема виділення формально-синтаксичного, семантико-синтаксичного та комунікативного рівня його організації, дозволяє виробити синтезований підхід до синтаксичних одиниць, який враховує і рівень формальних синтаксичних зв'язків, і рівень їх семантичних відношень, яким властива співвіднесеність із відображуваною об'єктивною дійсністю [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематикою семантико-синтаксичного ускладнення простого речення займалися на різних теоретико-методичних рівнях та на різних теоретичних засадах. Проблемою загального ускладнення речення як предикативного компонента займалися українські дослідники (О.С. Мельничук, І.К. Кучеренко, Л.О. Кадомцева, І.Р. Вихованець, Н.Л. Іваницька, К.Г. Городенська, А.П. Загнітко, К.Ф. Шульжук, Н.В. Гуйванюк) та зарубіжні лінгвісти (Г.А. Золотова, В.А. Белошапкова, А.Ф. Прияткіна, О.О. Каминіна та ін.) [2]. Спробу у розмежуванні простих ускладнених та неускладнених речень, зважаючи на формальний аспект, зробив К.Ф. Шульжук: «З урахуванням наявності предикативного ядра та супровідних компонентів виділяють формально неускладнені та формально ускладнені речення» [3].

Якщо на попередніх етапах дослідження ускладнюючого компонента простого речення і основну увагу приділяли вивченню форми речення, активно досліджували його формально-граматичну, структурну ускладненість, пов'язану з наявністю особливих типів синтаксичних відношень між компонентами предикативної одиниці, то в сучасних працях мовознавці-лінгвісти враховують інформативний зміст речення, розглядаючи його семантико-синтаксичний рівень ускладнюючого компонента.

Постановка завдання. Проблема семантико-синтаксичної категорії простого ускладненого речення, незважаючи на тривалу історію їх вивчення на матеріалі різних мов, залишається однією з найбільш дискусійних. У сучасному українському мовознавстві та лінгвістикознавстві деякі питання, пов'язані з їхнім системним вивченням, ще не отримали

свого аргументованого розв'язання та теоретико-практичного обґрунтування та застосування. У обґрунтуванні семантико-граматичної природи цих компонентів маємо суттєві розбіжності [4]. Не розв'язаними на сьогодні є питання про місце суб'єктних синтаксем у системі семантичних компонентів речення, семантичні типи та ранги суб'єктів, роль деяких непрямих відмінків та прийменниково-відмінкових форм у вираженні суб'єктного значення, роль ускладнюючих компонентів для смислорозрізнавального членування даних одиниць мовного потоку тощо. Суб'єктні синтаксеми потребують комплексного дослідження у семантико-синтаксичному, морфолого-синтаксичному, морфологічному, формально-синтаксичному, і комунікативному планах для адекватного визначення їхньої ролі в мовній структурі та мовному потоці.

Мета статті. Так як одноставної думки на тему ускладнення немає, тому ми на меті маємо дослідити основні проблемні засади ускладнення структури простого речення, дослідити вплив вставних слів та конструкцій на логічний виклад та смислово наповненість речення з цими компонентами.

Виклад основного матеріалу. Досить тривалий час у лінгвістичній науці не виділяли поняття просте ускладнене речення. Зокрема в граматиках XVI–XVIII століття або взагалі не було розділу про синтаксичну будову мови. Речення за своєю семантикою є багатоплановою та багатоаспектною текстуальною одиницею. Якщо йти за визначенням сучасного уявлення про семантику речень, аналіз їх змісту передбачає врахування не лише експліцитної інформації, але й імпліцитної [5]. Тому що речення – це не проста категоріальна одиниця лексичних і граматичних значень слів, що входять до його складу, а окрема семантико-синтаксична й інтонаційна єдність, виділена текстуальним потоком.

На останніх десятиріччях семантична організація речення, зокрема формально простого, була предметом постійної уваги мовознавців-лінгвістів та інших дослідників. Стало очевидним, що назва “просте речення” зовсім не означає загальної простоти синтаксичної одиниці, що просте речення здатне виражати складну логічно-скомпоновану думку і за змістом наближатись до складного речення, і бути часто сплутаним з ним за ускладнюючими компонентами. Загальновизнаним у мовознавчій літературі є положення про те, що речення найчастіше є асиметричним знаком, в якому спостерігається розбіжність між типологією вираження і типом змістової наповненості. До таких ускладнених речень належать і конструкції з дуплексидами.

Термін “дуплексив” (від лат. duplex -подвійний), запропонований Л.Д. Чесноковою, не можна вважати загальноприйнятим та загально визначеним для повного трактування. Хоча останнім часом цим поняттям все частіше послуговуються мовознавці. Щодо ускладнення то у працях В. Кононенко «Просте ускладнене речення» [6], визначає як синтаксичну конструкцію, що характеризується синтаксичними і семантичними зв'язками та відношеннями, які доповнюють смислові зв'язки й відношення між членами простого неускладненого речення. А поняття ускладнення пов'язують насамперед із напівпредикативністю – особливим синтаксичним значенням, що виступає близьким до предикативного [6]. Формально просте речення, яке містить у своєму складі дуплексив, є асиметричним знаком, у якому спостерігається розбіжність між планом вираження і планом змісту: монопредикативне речення

з дуплексивом виражає такий зміст, який співвідноситься зі змістом складного речення.

Особливістю ускладненого речення є поєднання в одній структурі предикативності (монопредикативності) з неповною предикативністю. Ця особливість відрізняє ускладнене речення від неускладненого, але не є достатньою підставою для виокремлення її як автономної предикативної одиниці. Ускладнене речення має одне предикативне ядро, щодо якого вибудовуються всі вхідні до нього складники. Приєднуючи ускладнювальні утворення, просте речення зберігає свою головну структурну ознаку – моно предикативність. Формально елементарне й формально неелементарне просте речення різняться типологічним виявом синтаксичних зв'язків, типом семантико-синтаксичними відношеннями між його компонентами та складом другорядних членів речення.

Часто у працях лінгвістів сплутують явище ускладнення з синонімією простого ускладненого речення та складно-підрядним сполучниковим реченням. Синонімічні моделі синтаксичних одиниць у складному та ускладненому простому реченні утворюють такі синонімічні пари:

1. Складнопідрядне речення з підрядним присубстантивним і просте речення, ускладнене дісприкетниковим/прикетниковим зворотом або відокремленим неузгодженим означенням, вираженим іменниками в непрямих відмінках із прийменниками або без них: Біжить Василь, увесь мокрий од довгого бою, біжить у великій тривозі (О. Довженко). – Біжить Василь, що був увесь мокрий од довгого бою, біжить у великій тривозі. (Є. Кононенко).

2. Складнопідрядне речення з підрядним часу і просте речення, ускладнене дісприслівниковим зворотом: Люди перестають мислити тоді, коли перестають читати (Д. Дідро) – Перестаючи читати, люди перестають мислити тоді; Як на землю зійду з космічних висот, до струмка припаду між зелених осок (Л. Татаренко)

Не заперечуючи доцільності та необхідності нових підходів до проблем відокремлених другорядних членів речення, І. Вихованець трактує ускладнювальні компоненти які відокремлені та опосередковані другорядні члени [6].

Речення, ускладнені відокремленими членами, однорідними членами, звертаннями і вставними словами, характеризуються набором певних семантичних, структурних, інтонаційних і функціональних ознак, що зближують ці побудови та трактуються по-різному. Такі речення близькі до простих, оскільки мають одну граматичну основу, а частково – до складних речень, оскільки можуть характеризуватися поліпредикативністю, додатковою присудковістю, наприклад, у реченнях із відокремленням; однак напівпредикативність відокремлених членів не піднімає їх до «рангу» підрядних частин. Те, що в складному реченні наявне в реальному, розгорнутому вигляді, в простому ускладненому реченні начебто згорнуто, стиснуто або взагалі його уникнули, тільки натякнувши на його місце. Напівпредикативність мовознавці визначають як особливе синтаксичне значення, що є додатковим повідомленням до основного висловлення про співвіднесеність змісту повідомлюваного до дійсності [7]. Наявність напівпредикативності в ускладнених реченнях дає змогу визначити позицію ускладнених речень як проміжну між простими і складними структурами. Так, ближчими до простих є речення, ускладнені однорідними членами, звертаннями, вставними та вставленими

структурами, а ближче до складних стоять речення з відокремленими членами.

Необхідно зауважити, що процедура декомпозиції вхідного повідомлення в реченні та тексті за базовими структурами ускладненого простого речення відбувається з урахуванням явища «згортки», тобто з повідомлення виключаються повтори певних тез. Ця процедура широко використовується в мовній діяльності у випадках, коли мовцем і реципієнтом мовлення однаково сприймаються окремі фрагменти повідомлення. Розглянемо це явище на прикладі. Візьмімо рядок: «Рече та стогне Дніпр широкий»; поліпредикатна його інтерпретація подається двома базовими структурами: в першій розглядаємо як звичайне речення «Рече Дніпр широкий». Другою варіативною стороною речення є «Стогне Дніпр широкий», яке за стильовою орієнтацією є перетворенням першого, але змістова лінія зміщується на дієслово «стогне».

Крім однорідності та синтаксичного синонімічного поєднання, просте речення ускладнюється вставними компонентами та вставними словами.

За значенням вставні слова ми розподілили на такі розряди:

1) вставні слова з модальним значенням, які виражають оцінку мовцем міри реальності повідомлюваного: Може, все, що діється навколо мене, є звичайний, нормальний життєвий процесі [3]; Напевне, і в останню смертну хвилиночку ще варила вона бійцям їсти [3];

2) вставні слова з емоційним значенням, що виражають почуття мовця (радість, співчуття, здивування тощо: на щастя, на жаль, на сором, дивна річ, як на біду, які навмисне тощо): Наша урядова верхівка в цих справах, на жаль, нікчемна і розумово слабенька, провінційна, що і знайшло своє жалюгідне завершення в [7];

3) вставні слова, що вказують на джерело повідомлення (кажуть, як кажуть, як відомо, по-нашому, по-моєму, на думку, з точки зору, за повідомленням та ін.): Українці-письменники починають уже, здається, обходити мене і вже, кажуть, починають каркати над моєю головою... ворони, чекаючи поживи [4, с. 180]; А хіба ви зробили щось таке, за що вас, на вашу думку, треба розстріляти? [4, с. 49];

Уживання ускладнених простих речень зумовлене насамперед прагненням носіїв мови та мовлення до стилістичного урізноманітнення мовних засобів, потребою стисло висловити в малому контексті думку, максимально навантажити конструкцію відповідним значенням, яке б було зрозуміле як науковому так й широкому загалу. Тому дослідження семантико-синтаксичних параметрів цих речень й особливостей їхнього функціонування в різних дискурсах актуальне та перспективне як для граматики, так і для теорії мовленнєвих актів, когнітивної лінгвістики, функційної стилістики і культури української мови.

Висновки і пропозиції. Проведений нами аналіз мовного матеріалу дозволив дійти висновку, що просте ускладнене речення, які правило, є поліпропозитивним, водночас поліпропозитивне речення не обов'язково ускладнене з формального боку. Досліджуючи синтаксеми як мінімальні семантико-синтаксичні одиниці вони можуть бути семантично елементарними та семантично неелементарними. Перспективним завданням синтаксису є багатоаспектний аналіз мінімальних синтаксичних одиниць: дослідження їхніх семантичних, морфологічних, формально-граматичних і комунікативних варіантів у їх тісному взаємозв'язку. Перспективу для наших подальших

досліджень вбачаємо в необхідності вивчення додаткової інформації, яку виражають ускладнені конструкції простого предикативного речення.

Література:

1. Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис : підручник. М-во освіти України. Київ : Либідь, 1993. 368 с.
2. Доленко М. Т., Дацюк І. І., Квашук А. Г. Сучасна українська мова. Київ : Вища шк., 1987. 346 с.
3. Довженко О.П. Сторінки Щоденника (1941-1956). Київ : Вид-во гуманіт. л-ри, 2004. 384 с.
4. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис. Донецьк : ДонДУ, 2001. 662 с.
5. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові. Київ : Вища шк., 1986. 168 с.
6. Кадомцева Л.О. Українська мова: Синтаксис простого речення. Київ : Вища шк., 1985. 127 с.
7. Кононенко В.І. Синтаксичні зв'язки в ускладненому реченні. *Українська мова і література в школі*. 1980. № 1. С. 27–34.
8. Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. Синтаксис. Київ : Рад. школа, 1961. Ч. 2. 287 с.

Ignatolia A., Danchenko O., Shypovych M. Problems of research of theoretical fundamentals of complication and complex components of a simple sentence in modern Ukrainian linguistics

Summary. The article analyzes the features of complexity and simple sentences. In particular, attention is focused on inserted, inserted constructions and appeals. In syntactic theory, sentences with homogeneous members, with separated members, inserted and inserted constructions and appeals are usually called complicated. But in our article, we call them complicating components. One of the types of complications is traditionally considered to be inserted and inserted constructions (words, phrases, sentences) – special communicative-syntactic units of the modal sphere of speech, which reflect the thoughts,

feelings of the speaker and what is said. In modern linguistics, special attention is paid to the study of the semantic structure of sentences as one of the important aspects of the complexity of syntactic units, in particular non-elementary and simple sentences. A simple sentence in formal and syntactic terms can be semantically complex, and this complexity is not the result of a simple quantitative lengthening, but reflects the semantic capacity of a simple sentence, its ability to express a complex thought and approach a complex sentence. One of the achievements of modern syntactic theory is the delimitation of aspects of the study of syntactic units, including formal-syntactic, semantic-syntactic and communicative. In this regard, a clear distinction is made between formal-syntactic and semantic-syntactic functions and syntactic units, as well as syntactic connections and semantic-syntactic relations between them. Distinguishing between formal-syntactic and semantic-syntactic sentence structures of individual objects of study has led to the allocation of two series of minimal syntactic units (members of the sentence) – formal-syntactic and semantic-syntactic, which to some extent deprives the eclectic layers of existing classifications. The study of the set of minimum syntactic units of both formal and semantic type, the laws of their interaction concerns important problems of theoretical grammar, as they are components of the basic syntactic unit and the largest unit in the language system - the sentence. The current tasks of syntactic theory include the selection of elementary units (in both formal-syntactic and semantic-syntactic plans) and the study of patterns of their complexity

The relevance of our study is due to the need to clarify all possible ways of semantic and complicating the structure of a simple sentence, which today remains unresolved and not fully explored.

Key words: complications, inserted words and inserted constructions, semantic type, synthesized approach, subject, predicate, treatment.